

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 821.112.2„192/193”+82:1

ЕСТЕТИКА ФАУСТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Рецензія на монографію: Степанова А. А. Поэтология фаустовской культуры. „Закат Европы” Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х годов)

Петро Васильович Рихло

peter.rychlo@gmail.com

*Доктор філологічних наук, професор
Кафедра зарубіжної літератури та теорії літератури
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Анотація. Рецензується монографія Ганни Аркадіївни Степанової „Поэтология фаустовской культуры. „Закат Европы” Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х годов” (Дніпропетровськ, 2013).

Ключові слова: фаустівська культура, Освальд Шпенглер, „Присмерк Європи”, культурний архетип, місто, інтердисциплінарність.

Поняття фаустівської культури зачіпає основоположні, вироблені віками парадигми європейського духовного життя. Головні постулати цієї культури були свого часу блискуче окреслені й сформульовані у книзі Освальда Шпенглера „Присмерк Європи”. Саме ця фундаментальна праця німецького філософа є вихідним пунктом наукових роздумів і міркувань Г. А. Степанової над долею європейського культурного спадку, який зазнав у процесі свого розвитку як найвищих, запаморочливих злетів, так і не менш трагічних, зумовлених історичними й соціально-політичними процесами, падінь. Усе це надзвичайно гостро й болісно відбилося на тому типі європейської особистості, який прийнято називати фаустівською людиною – з усіма її невтомними прагненнями й шуканнями, сумнівами й розчаруваннями, болісними блуканнями й непроторенними манівцями, з усіма її духовними звершеннями, але також і фатальними помилками та безвихідними тупиками. Така проблематика завжди буде животрепетною, позаяк вона стосується

сенсу людського буття й щоразу наражається на оголені нерви тих нездоланих суперечностей людської природи, які є незмінно сущими й споконвічними.

Свого часу книга Освальда Шпенглера „Присмерк Європи” викликала неабиякий резонанс в інтелектуальних колах. Її поява відразу по закінченні Першої світової війни виявилася надзвичайно вчасною – вона немовби підтвердила й підсумувала трагізм тих незворотних деструктивних змін, які відбулися не тільки в політичному вимірі, але й у свідомості європейців. Відтоді вона була своєрідним індикатором культурних і моральних процесів, які характеризували європейську дійсність. З цього погляду книгу Г. А. Степанової можна вважати суголосною з присвяченими ідеям Шпенглера працями західних дослідників, кількість яких за останній час стрімко зростає. Особливо цікаве тут запропоноване самим Шпенглером поняття „фаустівська культура”, що асоціюється з величезним, майже тисячолітнім періодом розвитку західноєвропейської культури, яка наприкінці ХІХ століття вступає у фазу свого завершення й вироджується в цивілізацію, а також нове бачення літератури як синтезу художнього та філософського, що стало також одним із наріжних каменів даної монографії.

Об’єктом дослідження, крім творів, що розробляють власне „фаустівський” сюжет (Крістофер Марло, Клінгер, Гете, Ленау, Пушкін), у монографії стали переважно художні тексти авторів зарубіжної та вітчизняної літератури ХХ століття, в яких тою чи іншою мірою втілено фаустівську концепцію. Як правило, це твори, які під таким кутом зору ще майже не розглядалися, що свідчить про неабиякий новаторський потенціал рецензованої праці, оскільки тут виникає цілком новий, вельми продуктивний літературний контекст, який раніше заледве можна було собі уявити.

Структурно книга складається з семи глав, кожна з яких присвячена певному аспектові складної, багатогранної проблеми, нерідко з багатьма нашаруваннями. Проте заявлені в її назві фаустівські рефлексії присутні в кожній главі – вони, безперечно, утворюють стрижень дослідження й засвідчують дуже добре продуману логіку розгортання матеріалу, яка охоплює всі можливі варіації феномену фаустівської культури. У монографії добре обґрунтовано вибір культурного архетипу Фауста як „духовну домінанту” західноєвропейської культури, що уможлиблює змалювати її „фізіономіку” й типологічну сутність („портрет цілої культури”).

Перша глава „*Реконструкція концептуального сенсу фаустівської культури*” присвячена книзі Шпенглера, її культурно-філософській генезі, смислового наповненню, філософсько-естетичному концептові та літературознавчому осмисленню. Головна увага приділена тут не тільки викладові основних постулатів знаменитої шпенглерівської праці (особливо образному поняттю „присмерк” із багатьма його конотаціями), але й аналізу рецепції ідей автора сучасною йому та пізнішою художньою свідомістю. Таким чином, дана глава немовби підводить фундамент під розуміння фаустівської культури в інтерпретації німецького філософа й окреслює вектори впливу його книги на уми й серця сучасників та майбутніх поколінь. Цим самим створюється добрий плацдарм для розгортання „фаустіанських” моделей екзистенційної поведінки персонажів художніх творів, що втілюють даний архетип у різні часи та в різних національних літературах. При цьому цілком правомірно стверджується, що „розгорнуті до рівня універсалій художньої свідомості шпенглерівські концепти фаустівської культури позначили момент формування в літературі естетики фаустіанства”. Але чи не надто безбережними є часом ці універсалії? Насамперед це стосується образу міста, надмірне розширення якого як фаустівського простору майже поглинає собою всі інші коди фаустіанства. Адже самі фаустівські тексти не уповноважують на таке гіпертрофоване розростання образу міста (скажімо, у Гете про місто як таке йдеться доволі побіжно). Чи можна взагалі вважати місто аж таким уже фаустівським мотивом? Звичайно, що в руслі шпенглерівських цивілізаційних уявлень місто відіграє першорядну роль – але настільки воно корелює з поняттям фаустіанства?

У другій главі „*Парадигми фаустіанства в культурі епох*” розглядаються передумови виникнення та основні артикуляції фаустівського сюжету в світовій літературі, які авторка вважає „естетично програмовими”. До них належать „Трагічна історія доктора Фауста” Крістофера Марло, „Життя Фауста, його діяння й сходження в пекло” Ф. М. Клінгера, „Фауст” Й.-В. Гете, „Фауст” Н. Ленау та „Сцени з Фауста” і „Начерки до задуму Фауста” О. С. Пушкіна. Цей вибір текстів із багатої світової фаустіани, які глибоко розкрито крізь призму шпенглерівських ідей, можна вважати цілком репрезентативним. У відомому лексиконі німецької дослідниці Елізабет Френцель „*Stoffe der Weltliteratur*”, де зібрано понад 300 традиційних сюжетів та образів, витворених світовою літературою, ці твори також фігурують як основоположні для

даного сюжету, поряд з широко відомою в добу Відродження „народною книгою” „Історія про доктора Йоганна Фауста, знаменитого чаклуна й чорнокнижника” франкфуртського видавця Йоганна Шпіса (1587), який першим увів даний сюжет у широкий обіг. Справедливе також твердження дослідниці про те, що „в цих творах прокреслювалися вже не стільки риси образу Фауста нових формацій, скільки риси саме фаустівської культури в літературі, де образ Фауста виступає одним зі складників цілої культури” [1, с. 77]. Ця думка ще раз підтверджує шпенглерівську тезу про фаустівський профіль європейської культури.

Книга Г. А. Степанової має яскраво виражений інтердисциплінарний характер, чому сприяють розлогі екскурси філософського, культурологічного, історичного, соціологічного, мистецтвознавчого гатунку. Якщо філософські й культурологічні аспекти пов'язані насамперед із викладом ключових положень шпенглерівської концепції, то пов'язані з топосами міст просторові сфери описуються в категоріях мистецтвознавства. Наприклад, останній розділ другої глави „Місто як культурний простір фаустівської людини, його типи й варіанти” місцями нагадує архітектурний трактат, особливо коли у зв'язку з простором фаустівського міста відтворює різні урбаністичні концепції. У книзі знайдемо також чимало інших мистецтвознавчих екскурсів, покликаних оприятити трансформацію простору і створення ефекту руху, скажімо, при викладі пошуків просторового вирішення забудови міст, визначенні монтажу як особливої форми художнього мислення, просторових та динамічних експериментів кубізму тощо.

Уже в другій главі наявні пасажі, які тісно прив'язують місто до комплексу фаустівських відчуттів. „Відображаючи сутність фаустівських прагнень до створення досконалої форми світу, місто постає метафорою фаустівської свідомості”, зазначає дослідниця. Ці слова могли б розглядатися як епіграф до наступної, третьої, глави книги, що має заголовок „*Фаустівська модель міста: пам'ять про первинні смисли культури*”. Тут розглядаються деякі характерні шифри міста в літературі ХХ ст., засновані на метафорах сонця („Сонце мертвих” І. Шмельова й А. Камю „Чужий”), міста-саду (революційна романтика уявлень про місто В. Маяковського та О. Довженка), міста-печери (однойменний роман М. Алданова). Цей символічний підхід домінує і в наступній, четвертій, главі „*Ентелехія фаустівського міста*”, де місто представлене в різних іпостасях – як створене за допомогою літературного монтажу місто-

лабіринт („Манхеттен” Дж. Дос Пассоса), як місто-свято („Фієста” Е. Гемінгвея та „Перед дзеркалом” В. Каверіна), як місто-діва („Місіс Деллоуей” В. Вулф та „Щаслива Москва” А. Платонова). Кожен із цих образів являє собою певний варіант реалізації ідеї міста як простору буття, а герої названих вище романів є, як правило, носіями фаустівського типу свідомості.

Художнє втілення образу фаустівської особистості в літературному тексті розглядається в четвертій главі, що має назву „Герой фаустівського типу в літературі 1920–1930-х рр.: Варіанти і модифікації”. Об’єктами аналізу тут є романи Клауса Манна „Мефістофель. Історія однієї кар’єри”, Валеріана Підмогильного „Місто” та Віктора Сержа „Завойоване місто”. У кожному з цих творів наявні персонажі, що можуть претендувати на звання людини „фаустівського типу”, однак якщо в романах К. Манна й В. Підмогильного їх фаустівська типологія виражена експліцитно, то стосовно роману В. Сержа вона, на мій погляд, дещо розмита й невиразна, позаяк тут відсутній герой-протагоніст, наділений індивідуалістичними рисами, натомість пропонується модель „масової” фаустівської свідомості, покликаної до життя революційними подіями в Росії. Справжнім героєм роману В. Сержа виступає революційне місто Петроград під час його облоги в 1919 році військами генерала Юденича, а основними маркерами фаустіанства є масові сцени та „колективний трагічний герой”, яким тут виступає більшовицька партія, що не зовсім узгоджується з уявленнями про форми артикуляції фаустівської свідомості.

Значно переконливіша в руслі концепції фаустіанства шоста глава „Десакралізація фаустівської ідеї пізнання”, де докладно розглядаються романи М. Алданова „Печера” та Г. Гессе „Гра в бісер”. Прагнення до пізнання й сумніви в можливості досягнути універсум раціональним шляхом є, як відомо, однією з ключових характеристик образу Фауста. З цього погляду обидва твори являють собою варіації фаустівського прагнення до абсолютного знання, яке врешті-решт виявляється нездійсненним – в „Печері” М. Алданова воно постає як марна ілюзія, у „Грі в бісер” Г. Гессе – як глибоке розчарування. У даному разі можна говорити про внутрішню спорідненість образів Олександра Брауна та Йозефа Кнехта з героями фаустівського типу – з їх невтоленною жадобою пізнання і усвідомленням його меж, спричинених як власною недосконалістю, так і нездоланими об’єктивними обставинами. Вельми цікавими видаються тут міркування про символіку печери як втілення

іраціональних інстинктів та інтуїції, потаємних темних стихій, хаотичності й непізнаваності людської душі, що бере свій початок ще від давньогрецького філософа Платона, та образу Касталії як моделі „протиставленого хаотичності зовнішнього світу впорядкованого життєвого простору, в якому проглядаються відголоски фаустівських прагнень до створення досконалої форми світу”.

Остання, сьома, глава, „Утопічно-фаустівський синтез” присвячена аналізу романів Є. Замятіна „Ми”, О. Хакслі „О дивний новий світ”, Г. Уеллса „Люди як боги” та драми Л. Лунца „Місто правди”. Стрижневою проблемою цього аналізу є антиномія аполлонічного й діонісійського в популярних у 1920–1930-ті рр. жанрах утопії / антиутопії, до яких належать перелічені твори. По суті, тут розглядаються варіанти реалізації глобальних утопічних проєктів, які можна вважати фаустівськими в дуже далекосяжній перспективі. Це, так би мовити, доволі сміливі проєкції фаустівських мрій перетворення напівдиккої, майже непридатної для життя природи на квітучий сад із вільними, щасливими людьми. Однак уже в трагедії Гете водночас звучать нотки зневіри й скепсису (скрегіт лопат, які риють йому могилу, сліпий і немічний Фауст сприймає за дружний колективний труд задля побудови майбутнього ідеального суспільства). У цьому скепсисі героя гетевської трагедії і прихована, очевидно, потенційна можливість моделювання утопічних / антиутопічних ситуацій у душі фаустианства, про які йдеться в даному розділі монографії. Виникає тільки питання, наскільки самі автори утопій / антиутопій орієнтувалися при цьому на фаустианську парадигму – аполлонічного чи діонісійського взірця – чи, може, вони виходили із власних уявлень про катастрофічні соціальні, моральні й технологічні наслідки розвитку людства. Інакше кажучи, виникає питання, чи існують тут явні генетичні зв’язки, а чи мова йде тільки про типологічні сходження, оскільки аналізовані в цьому розділі твори вже надто далеко відходять від первинних фаустівських концептів суспільних трансформацій. Хотілося б почути думку авторки і з цього приводу.

Безперечно, що таке осяжне й складне за структурою дослідження не може обійтися без певних упущень чи недоглядів. На мій погляд, між утвердженим у літературі образом Фауста і т.зв. героєм фаустівського типу часом пролягає незмірна дистанція, яку при визначенні типологічних паралелей не варто ігнорувати. Скажімо, гетевський Фауст і екзистенціалістська бунтівлива особистість у творах Альбера Камю – це далеко не тотожні типи,

при всій їх типологічній близькості. Надмірні спроби ідентифікації та узагальнень часом розмивають усталені межі, й тоді виглядає так, що будь-який сутнісний духовний конфлікт у літературі має форму фаустівського. Де тут тоді пролягає вододіл і як його розпізнати?

Оскільки стрижнем монографії є все-таки фаустівський мотив у літературному заломленні, то варто було б згадати вітчизняних дослідників, які зробили помітний внесок в українську „фаустиану”. Маю на увазі як ранню працю О. І. Білецького „Легенда про Фауста у зв’язку з історією демонології” (1911–12), так і його пізніші розвідки про Фауста; відтак численні фаустознавчі студії А. Є. Нямцу, книгу С. Д. Абрамовича „Світова фаустиана” (1992); і, нарешті, присвячену „Фаусту” Гете монографію Б. Б. Шалагінова „Фауст” Й. В. Гете. Містерія. Міф. Утопія. До духовної сутності людини в німецькій літературі на рубежі 18–19 ст.” (2002).

У монографії обрано не надто зручний спосіб наукових посилань. По суті, список літератури сформований не за єдиним алфавітним принципом, а являє собою розлогу палітру посилань або приміток до кожної глави, що дещо утруднює як саме читання книги, так і відстеження джерел, які були використані в ній. Тому часом буває трохи складно визначити, на які праці того чи іншого автора спирається дослідниця.

Загалом висловлені вище зауваження аж ніяк не применшують наукової вартості рецензованої праці. Її концептуальні ідеї сумнівів не викликають, вони оригінальні, переконливі й науково продуктивні. Масштабність порушених проблем, величезний філософський, культурологічний та літературний матеріал, задіяний у роботі, високий рівень його осмислення, новаторський підхід до тлумачення наукових концептів та художніх текстів, бездоганна, стилістично відточена й водночас строго академічна мова дослідження – усе це дозволяє дійти висновку, що книга Г. А. Степанової не тільки відкриває нам значний, досі неосвоєний, пласт зарубіжної та української літератури, але й пропонує парадигматичні моделі для подальших досліджень фаустівської культури в інтердисциплінарному ключі.

1. *Степанова А. А.* Поэтология фаустовской культуры. „Закат Европы” Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х годов : монография / А. А. Степанова. – Днепропетровск : Днепропетровский университет имени Альфреда Нобеля, 2013. – 496 с.

ЭСТЕТИКА ФАУСТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ
(Рецензия на монографию: Степанова А. А. Поэтология фаустовской культуры. „Закат Европы” Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х годов)

Петр Васильевич Рыхло

peter.rychlo@gmail.com

*Доктор филологических наук, профессор
Кафедра зарубежной литературы и теории литературы
Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
Ул. Коцюбинского, 2, 58012, г. Черновцы, Украина*

Анотация. Рецензируется монография Анны Аркадиевны Степановой „Поэтология фаустовской культуры. „Закат Европы” Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920–1930-х годов” (Днепропетровск, 2013).

Ключевые слова: фаустовская культура, Освальд Шпенглер, „Закат Европы”, культурный архетип, город, интердисциплинарность.

THE FAUSTIAN CULTURE AESTHETICS
(Review of the monograph: Stepanova A. The Faustian Culture Poetics. “The Decline of the West” by Oswald Spengler and the literary process of 1920–1930)

Petro Rychlo

peter.rychlo@gmail.com

*The Department of World Literature and Theory of Literature
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2 Kotsiubynskiy Street, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

Abstract. A monograph by Anna Arkadiivna Stepanova „The Faustian Culture Poetics. “The Decline of the West” by Oswald Spengler and the literary process of 1920–1930” (Dnipropetrovsk, 2013) is under review.

Key words: Faustian Culture, Oswald Spengler, “The Decline of the West”, cultural archetype, city, interdisciplinarity.

References

1. Stepanova A. *Poetologiya faustovskoi kul'tury. “Zakat Evropy” Osva'da Shpenglera i literaturnyi protsess 1920–1930-kh godov* [The Faustian Culture Poetics. “The Decline of the West” by Oswald Spengler and the literary process of 1920–1930]. Dnipropetrovsk, 2013, 496 p. (in Russian).

Suggested citation

Rychlo P. Estetyka faustivs'koï kul'tury (Retsenziia na monohrafiuu: Stepanova A. A. Poetologiya faustovskoi kul'tury. “Zakat Evropy” Osva'da Shpenglera i literaturnyi protsess 1920–1930-kh godov) [The Faustian Culture Aesthetics (Review of the monograph: Stepanova A. The Faustian Culture Poetics. “The Decline of the West” by Oswald Spengler and the literary process of 1920–1930)]. *Pytannia literaturoznavstva*, 2014, no. 90, pp. 278–285. (in Ukrainian).

Рецензія прийнята до друку 24.11.2014 р.